

Сенченко А. П.

ЗАГАЛЬНА ВІЙСЬКОВА ПОВИННІСТЬ ДЛЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1874–1884 рр.: ХАРАКТЕР І НАСЛІДКИ¹

У статті розглянуто наслідки запровадження загальної військової повинності для єврейського населення Російської імперії, зокрема залучення євреїв у військо в більших масштабах і нарівні з рештою населення імперії, а також участь євреїв у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., збільшення інтересу до освіти і стимулювання еміграції.

Ключові слова: євреї, Російська імперія, Російська імператорська армія, загальна військова повинність.

Становище євреїв у Російській імператорській армії після запровадження загальної військової повинності в 1874 р. потребує повного і всебічного висвітлення. Особливої уваги заслуговує питання наслідків запровадження загальної військової повинності в Російській імперії для єврейського населення.

Це питання досліджували єврейські історики, які писали в різні періоди, але в основному цю тему розглядали в тих роботах, що були написані ще в Російській імперії. Сучасні дослідження переважно представлені працями західних авторів. Серед останніх варто відзначити дослідження Джона Кліра, Шауля Штампфера і Йоханана Петровського-Штерна. Зокрема, Петровський-Штерн, не обмежуючи себе рамками соціальної історії, спробував розглянути питання про євреїв в армії Російської імперії комплексно. Для нас особливо цінним є використання в його дослідженні даних воєнної статистики Російської імперії [7, с. 182–196].

Цю статтю присвячено розгляду основних наслідків впровадження загальної військової повинності для єврейського населення Російської імперії. Дослідження хронологічно обмежене лише одним десятиріччям після впровадження призову в 1874 р. Це зроблено через те, що формат роботи не дає змоги дослідити увесь період існування військової повинності в Російській імперії, який можна окреслити 1874–1917 рр., а також через обмеженість доступного нам джерельного матеріалу. Порівнювати результати діяльності системи комплектування в Російській імперії протягом десяти років до впровадження загальної військової повинності і після її

впровадження недоцільно, оскільки система, яка існувала в період від кінця Кримської війни і до впровадження військової повинності, мала перехідний характер.

Передовсім варто зазначити, що в самому Маніфесті про введення загальної військової повинності необхідність такої реформи обґрунтовувалася великими змінами в житті держави і невідповідністю старої системи комплектування нагальним на той момент потребам армії [9, с. 1]. У такий спосіб реформатори намагалися пояснити необхідність реформування Російської імператорської армії на більш сучасних принципах, шляхом запровадження загальної військової повинності. Така ініціатива влади знайшла підтримку і в середовищі світських єврейських лідерів, які сподівалися, що військова служба, нарівні з рештою населення імперії, дасть змогу євреям претендувати на отримання повного громадянського рівноправ'я [5, с. 32]. На момент запровадження загальної військової повинності в них ще могли бути підстави для таких сподівань. До початку 1880-х років політика влади імперії стосовно євреїв передбачала подолання «єврейського фанатизму» і «єврейської експлуатації» за допомогою заходів, спрямованих на «зближення» і «зливання» євреїв з основною частиною населення. Таким способом ініціатори цієї політики щодо євреїв хотіли отримати лояльних і корисних підданих, так, як це відбулося в Західній Європі [5, с. 36].

Першим і найголовнішим наслідком введення загальної військової повинності було залучення до служби в армії значної кількості євреїв як призовників. Для наведення точних цифр ми звернемося до даних, оприлюднених Центральним статистичним комітетом Міністерства

¹ Автор висловлює щиру подяку своєму науковому керівникові Віталію Черноіваненку за допомогу в підготовці цієї статті.

внутрішніх справ Російської імперії. За Статутом про військову повинність, саме на Міністерство внутрішніх справ покладалася відповідальність за облік військовозобов'язаних. МВС також мало брати активну участь у самому здійсненні призовів і веденні обліку призовників.

Тут варто зауважити, що в цій статті буде проаналізовано лише ту статистичну інформацію, що подається комплексно по різних групах населення Російської імперії. Окремі збірки статистичних даних про військовозобов'язаних євреїв не було використано в цьому дослідженні [2, с. 118–120]. По-перше, таку статистичну інформацію в Російській імперії почали цілеспрямовано збирати лише з 1876 р., а не з початку дії Статуту про загальну військову повинність у 1874 р. [2, с. 6]. По-друге, збір і публікація такої інформації відбувалися на тлі активного обговорення в пресі Російської імперії питання про ухилення євреїв від служби у війську. У зв'язку з цим є ймовірність того, що вони створювалися під замовлення конкретних осіб чи відомств і збиралися окремо для отримання певної статистичної картини для обґрунтування обмежувальних заходів щодо євреїв [7, с. 183]. Саме тому від таких вибіркового статистичних даних не варто очікувати незаангажованості. Комплексні збірки про військовозобов'язаних теж можуть бути заангажованими, але в цьому випадку є можливість критично проаналізувати сукупність даних і отримати більш цілісну картину. Це один з доступних способів сконструювати статистичну картину призову євреїв в армію Російської імперії після впровадження військової повинності.

За десять років існування загальної військової повинності, з 1874 р. до 1883 р. включно, на тих територіях Російської імперії, на які поширювалася повинність, 7 487 391 військовозобов'язаний пройшли через процедуру жеребкування, і з них 2 057 000 осіб у результаті мали потрапити на службу в російську імперську армію. З них 2 017 141 особу було направлено в постійні війська, а 11 522 особи було зараховано в запас. Крім того, в цей період ще 6 236 осіб надали відкупні квитанції і були звільнені від служби, а 22 121 особу становив недобір у війську за все це десятиріччя. Якщо підсумувати ці числа, то отримаємо 2 057 020 осіб, що пояснюється перебором військовозобов'язаних у деяких губерніях, що в сумі дало 20 зайвих осіб. Але значно важливішою для нас є кількість осіб, які потрапили на службу за десять років. Таких було 2 028 663 особи. Тут пораховано лише тих, кого було направлено в постійні війська і в запас [2, с. 38–39].

Саме таке число в 2 028 663 особи, прийняті на військову службу, наводиться Центральним статистичним комітетом МВС Російської імперії. З цієї загальної кількості таких військовозобов'язаних, що дотримувалися юдаїзму, було призвано 70 021 особу [2, с. 76–77]. Разом з тим вказується, що євреїв як «народність» було 70 013 осіб [2, с. 116–117]. При цьому потрібно зважати на те, що не розподіленими за віросповіданням залишилося 182 людини, а також на можливі помилки при зборі такої великої кількості статистичних даних [2, с. 70]. Незначна різниця між такими двома категоріями, як призовники-юдеї і призовники-євреї, може означати, що на той момент для бюрократії в Російській імперії це були тотожні поняття. У зв'язку з цим можна вважати дані про кількість юдеїв і євреїв взаємозамінними для цього періоду.

Варто також з'ясувати відсоткове співвідношення євреїв, призваних на службу, до загальної кількості призовників у період 1874–1883 рр. За даними Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії, призовників юдейського віросповідання за цей час потрапило в армію 3,45 %, а євреїв, відповідно, теж 3,45 % [2, с. 58–63]. Для перевірки цих даних можна зробити відповідні розрахунки. Якщо за загальну кількість призовників узяти 2 028 663 людини, з них призовників єврейського походження 70 021, то їхній відсоток справді дорівнюватиме 3,45 % від загальної чисельності.

Якщо розглядати чисельність євреїв у Російській імперії у відсотках від усього населення, то тут постає низка проблем. Передовсім відсутність точних статистичних даних. Перший і останній загальний перепис населення Російської імперії було здійснено у 1897 р., а до того статистичні дані збирали фрагментарно, і тому дослідники подають лише приблизне відсоткове співвідношення між різними групами населення. Тому в цьому дослідженні доводиться використовувати менш якісні джерела і брати лише декілька оцінок відсоткового співвідношення євреїв для отримання статистичної картини періоду 1874–1884 рр. в загальних рисах.

Наприклад, за Ю. Е. Янсоном, який опублікував свої дані про структуру населення Російської імперії в 1878 р., в середині 1870-х років єврейське населення становило 3,4 % від усього населення імперії [11, с. 68]. Водночас, за даними того самого Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., в імперії проживало 125 640 021 особа, з них 5 215 805 осіб сповідували юдаїзм [6, с. 250–251]. Крім того, під час перепису населення імперії класифікували за

«народностями» на основі визначення певних мов як рідних для окремих груп населення. Таким чином було виділено 5 063 156 євреїв [6, с. 6–7]. Зважаючи на той факт, що єврейське населення Російської імперії проживало не лише в європейській частині імперії, а й на Кавказі та в Середній Азії і не всі вони розмовляли на їдиші, виокремлення євреїв лише на основі мовного принципу не заслуговує на довіру, тому для обрахунків можна взяти чисельність прихильників юдаїзму в Російській імперії як загальну кількість євреїв і отримаємо таким чином 4,15 % євреїв від усього населення Російської імперії. Це не збігається з відсотковим співвідношенням євреїв у війську, але причиною цього може бути те, що частка євреїв просто збільшилася за півтора десятиріччя.

Дослідники історії євреїв у Російській імперії відзначають факт поступового збільшення кількості євреїв і їхньої частки серед населення імперії впродовж XIX ст. Це пов'язують із тим, що євреї Східної Європи протягом XIX – початку XX ст. проходили завершальний етап процесу демографічних змін, що отримав назву «демографічний перехід». Суть цього процесу полягає в тому, що в конкретній групі населення на початковому етапі спостерігається високий рівень народжуваності разом з низькою тривалістю життя, а на прикінцевому етапі відбувається перехід до моделі з низькою народжуваністю і значно більшою тривалістю життя. Крім цих двох етапів, є проміжний, коли народжуваність ще достатньо висока, а смертність уже значно скоротилася. Саме в такий період можна спостерігати швидке збільшення чисельності населення, аж поки рівні народжуваності і смертності не стабілізуються. Цей процес і спровокував збільшення чисельності єврейського населення в Російській імперії, а також його частки від усього населення імперії. Такі зміни були наслідком того, що «демографічний перехід» єврейського населення відбувся раніше, ніж аналогічні процеси серед інших груп населення в Російській імперії. Єврейське населення збільшувалося значно швидше, ніж зростала чисельність інших народів в імперії [10, с. 279–281]. Для підтвердження цього висновку можна навести такі факти: у 1858 р. в Російській імперії проживало приблизно 2 033 000 євреїв, а в 1897 р. – вже 5 215 805 євреїв [10, с. 272–273].

Описані вище процеси і спричинили зростання єврейського населення імперії в XIX ст. Наприкінці століття у євреїв закінчився «демографічний перехід», а в інших етнічних групах, що проживали в Російській імперії поряд з євреями,

він лише почався. Тому зростання частки євреїв приблизно на піввідсотка чи на відсоток за останню чверть XIX ст. є цілком імовірним і в 1878 р. євреї могли становити 3,45 % від загальної кількості населення імперії, а в 1897 р. – вже 4,15 %. Варто також зазначити, що ці зміни в структурі населення імперії могли бути ще більш масштабними, якби не еміграція євреїв за межі Російської імперії з початку 1880-х років. Таким чином, наприкінці 1870-х і на початку 1880-х років частка євреїв у війську приблизно відповідала їхній частці серед усього населення Російської імперії.

Про значне зростання масштабів залучення євреїв у військо за перші десять років існування загальної військової повинності в порівнянні з попередніми періодами красномовно свідчить такий факт: у першій половині XIX ст. було створено батальйони воєнних кантоністів, через які, за приблизними підрахунками, пройшло від 60 000 до 80 000 єврейських дітей у період з 1827 р. і до кінця 1850-х років [7, с. 167]. Якщо порівняти ці дані з кількістю військовозобов'язаних єврейського походження, що пройшли службу у війську Російської імперії за десять років (а саме 70 021 особа), то видно, що це цілком співрозмірні величини. Тобто за десять років після впровадження військової повинності в армію Російської імперії потрапило приблизно стільки ж євреїв, скільки за тридцять років у батальйони воєнних кантоністів.

Наведені дані і розрахунки чітко показують, що в результаті запровадження загальної військової повинності кількість євреїв, залучених до військової служби, значно зросла, але вона водночас була майже пропорційною частці євреїв від загальної чисельності населення Російської імперії. Тобто можна стверджувати, що євреї несли військову повинність нарівні з іншими групами населення, принаймні у відсотковому співвідношенні. Таке широке залучення військовозобов'язаних до служби у війську пов'язане з формуванням якісно нового ставлення євреїв, що жили в Російській імперії, до служби в Російській імператорській армії.

Своєрідною перевіркою військових реформ, здійснених у 1860–1870 рр., була російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Однак запровадження загальної військової повинності на момент початку війни ще не могло дати значних результатів, оскільки набрані у військо на нових засадах військовозобов'язані не встигли відслужити свої терміни і сформувати контингент запасних для армії, що було основною метою цієї реформи. Зважаючи на такі обставини, можна зробити

висновок про незначний вплив введення загальної військової повинності на перебіг воєнних дій. Водночас зменшення терміну служби не мало негативного впливу на рівень підготовки солдатів російської імперської армії, тобто військовозобов'язані, набрані на засадах загальної військової повинності, проявили себе, як мінімум, нарівні з тими, кого набирали на засадах рекрутчини і які більше часу провели у війську [4, с. 338–345].

Серед цих новонабраних солдатів були і євреї. Вище було встановлено, що відсоток євреїв, набраних за новим Статутом про військову повинність, приблизно дорівнював відсотку євреїв від усього населення імперії і становив 3,45 %. Загалом до війська потрапило призовників-євреїв: 14 933 особи у 1874–1876 рр. і 11 686 осіб у 1877–1878 рр. [2, с. 76–77]. Таким чином, за новим статутом, напередодні і під час війни у військо потрапило 26 619 військовозобов'язаних єврейського походження. Це без врахування тих, хто залишався на службі і кого набирали ще за оновленим рекрутським статутом з 1863 р. на загальних підставах [4, с. 3]. Тут треба, однак, зазначити, що ця війна не вимагала напруження всіх сил Російської імперії, і тому лише частина військ брала безпосередню участь у бойових діях. У зв'язку з цим далеко не всі євреї, що були на службі в той період, могли взяти участь у боях. Точних даних про кількість євреїв у тих частинах, що безпосередньо воювали, знайти не вдалося, тому можемо лише припустити, що, зважаючи на наближеність театру бойових дій до місць проживання євреїв у Російській імперії, відсоток солдатів-євреїв у тих військах, що воювали на Балканах, мав бути вищим від середнього в Російській імператорській армії.

Ще одним, менш помітним, але важливим наслідком можна вважати збільшення інтересу до освіти тих груп населення імперії, які могли собі дозволити здобуття середньої і вищої освіти за власний рахунок. Насамперед це стосується купців. Серйозні пільги тим військовозобов'язаним, що здобули середню або вищу освіту, стимулювали молодих людей здобувати більш повну освіту. Наприклад, особи, що мали вищу освіту, могли отримати відстрочку для закінчення навчання і мали відслужити у війську лише шість місяців, після чого зараховувалися в запас, крім того, саме призовники з освітою мали більше шансів стати офіцерами [4, с. 330–334].

Певною мірою це все стосувалося і євреїв. У 1860-х і 1870-х роках влада Російської імперії сприяла поширенню нерелігійної освіти серед єврейського населення і лише в 1880-х змінила

свою позицію. У 1887 р. з ініціативи міністра народної освіти Івана Делянова було введено відсоткові норми для євреїв під час вступу до вищих і середніх навчальних закладів. Ця норма становила 10 % у межі осілості, 5 % – поза межею осілості і 3 % – в Москві та Санкт-Петербурзі [1, с. 330]. Із самого факту запровадження таких норм можна припустити, що євреї не відставали в прагненні здобути вищу освіту, а, найвірогідніше, були навіть активніші, ніж представники інших етнічних груп. Це може бути пов'язано, зокрема, з тим, що в цей час у Російській імперії було прийнято низку законів, які дозволяли євреям жити поза межею осілості, але лише тим, хто мав потрібні професії, і тому освіта давала євреям реальний шанс покращити своє становище. Крім того, ставлення до освіти як до одного з факторів, що давав можливість отримати практичну вигоду від навчання, було поширене і до 1874 р., принаймні серед частини єврейського населення імперії. Учні релігійних навчальних закладів були неофіційно звільнені від рекрутської повинності, оскільки обшинне керівництво намагалося захистити учнів єшив і бейт-мідрашів від призову і шукало їм заміну серед інших членів суспільства [3, с. 158].

Таким чином, можна дійти висновку, що пільги щодо освіти для військовозобов'язаних, разом з іншими заходами влади в 1860-х і 1870-х роках, посприяли збільшенню зацікавленості єврейського населення Російської імперії у здобутті освіти. І хоча ці заходи не були послідовними (навіть освічених євреїв майже не допускали в офіцерський корпус), вони дали результати. Опосередкованим підтвердженням цього можна вважати впровадження відсоткових норм для євреїв під час вступу до навчальних закладів, здійснене у 1887 р.

Запровадження загальної військової повинності також можна розглядати як один із чинників, що стимулював еміграцію євреїв із Російської імперії. Передовсім це було пов'язано зі складним економічним становищем багатьох євреїв через зростання чисельності єврейського населення і обмеженими можливостями щодо міграції всередині держави у зв'язку з наявністю смуги осілості. Традиційними заняттями єврейського населення були торгівля і ремесла, тому зростання єврейського населення провокувало посилення конкуренції в цих галузях і збідніння значної частини тих, хто цим займався, а в умовах, коли єврейські ремісники і торговці не могли переїхати в інші частини імперії, де такої жорсткої конкуренції не існувало, багато хто з них наважувався на еміграцію. Крім

економічного фактора, існував ще й фактор безпеки. Євреї в Російській імперії не були захищені від погромів, і це також сприяло посиленню еміграції. Основним доказом того, що антисемітизм сприяв еміграції, було те, що багато євреїв намагалося емігрувати з Російської імперії цілими сім'ями, а не поодиночці [10, с. 81–84]. До цих двох факторів, що стимулювали еміграцію, можна додати ще й фактор бажання уникнути служби у війську. Таке бажання навряд чи було основним для євреїв під час прийняття рішення про еміграцію, але для частини молодих чоловіків це могло бути вагомим стимулом задуматися про такий вихід зі скрутного становища, і навряд чи їх могла зупинити заборона військовозобов'язаним віком від двадцяти років емігрувати, яка була прописана в Статуті про військову повинність [8, с. 4].

Зважаючи на все зазначене, ми дійшли певних висновків. Передовсім, унаслідок запровадження загальної військової повинності в Російській імперії єврейське населення було залучене до служби у війську пропорційно до його частки від усього населення і на загальних підставах, що підтверджується статистичними даними про залучення призовників протягом 1874–1883 рр. Крім того, до наслідків цієї реформи можна віднести інші явища і процеси, на які могло вплинути запровадження загальної військової повинності. Серед них – участь євреїв у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., збільшення інтересу до освіти, а також стимулювання еміграції. Таким чином, запровадження загальної військової повинності в Російській імперії мало для єврейського населення різноплановий характер і довготривалі наслідки.

Список літератури

1. Будницкий О. В. Евреи в Российской империи (1772–1917) / О. В. Будницкий // Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – С. 301–341.
2. Всеобщая воинская повинность в империи за первое десятилетие. 1874–1883 гг. / [под ред. А. Сырнева]. – СПб. : Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1886. – 318 с.
3. Гельман У. Ученая элита литовского еврейства: идеалы и действительность / У. Гельман // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи. – Т. 2. – М. : Мосты культуры, 2012. – С. 147–164.
4. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России / П. А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1952. – 371 с.
5. Клиер Д. Развитие законодательства о евреях в Российской империи (1772–1881) / Д. Клиер // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи. – Т. 2. – М. : Мосты культуры, 2012. – С. 23–38.
6. Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – Т. 2 / [сост. Н. А. Тройницкий]. – СПб. : Паровая типо-лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – 1905. – 417 с.
7. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Йоханан Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. 49. – Отд. 1. – СПб. : [б. и.], 1876. – № 52983. – С. 2–29.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. 49. – Отд. 1. – СПб. : [б. и.], 1876. – № 52982. – С. 1–2.
10. Штампфер Ш. Евреи в царской России в конце XIX в.: демографические аспекты / Ш. Штампфер // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи. – Т. 2. – М. : Мосты культуры, 2012. – С. 279–281.
11. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств : в 2 т. / Ю. Э. Янсон. – Т. 1. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1878. – 377 с.

A. Senchenko

THE UNIVERSAL CONSCRIPTION FOR JEWISH POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN 1874–1884: CHARACTER AND CONSEQUENCES

The article examines the universal conscription's consequences for Jewish people of the Russian Empire: the recruitment of larger number of Jews on par with the rest of the Empire's population, involvement of Jewish people in the Russian-Turkish War of 1877–1878 and growth of interest in education and emigration.

Keywords: Jews, Russian Empire, Imperial Russian Army, universal conscription.

Матеріал надійшов 15.03.2015